

Служба при дворі, «вірність монархові» та покровительство царських сановників як аргументи при обранні на уряд сотника Війська Запорозького

Анотація. Метою дослідження є аналіз характеру та масштабів занепаду засад вільної елекції козацької старшини Гетьманщини внаслідок втручання російської влади у процес кадрового забезпечення урядів сотенного рівня. **Методологія** ґрунтується на стратегіях порівняння й типології. **Наукова новизна** пов'язана з вивченням впливу імперського центру на характер адміністративних практик української автономії XVII–XVIII ст. через налагодження контролю за кадровою політикою Гетьманщини та свідоме розмивання засад вільної елекції козацької старшини. Увагу звернуто насамперед на намагання імперської влади після поразки антиросійського виступу гетьмана І.Мазепи 1708–1709 рр. змінити правове поле виборчого процесу, з одного боку, обмеживши волевиявлення козацького товариства й участь у ньому полкової старшини, а з іншого – поставивши його під контроль своїх офіційних представників. Детально розглянуто приклади прямого призначення на сотництво указами імператора, Сенату та інших владних інституцій Росії в обхід чинних у Гетьманщині правових норм і традицій. Реконструйовано процесуальні особливості та з'ясовано мотивацію таких кадрових рішень. Зокрема звернуто увагу на той факт, що при обґрунтуванні таких призначень лексема «вірності монархові» виразно домінувала над мотивами видатних здібностей чи службових заслуг претендентів. Установлено, що чимала частина призначених у такий спосіб старшин походила з Балкан і перед тим жодним чином не була пов'язана з Військом Запорозьким, а свою вірність Петрові і засвідчила під час Прутського походу 1711 р. Окремо досліджено практики протегування інтересів шукачів сотенного уряду державними діячами та воєначальниками Російської імперії, впливовими царедворцями та представниками династії Романових. Висвітлено у цьому контексті й особливий службовий аванс на посадання сотництва в Гетьманщині, що його забезпечувала служба при імператорському дворі, у тому числі в ранзі придворних співаків.

Ключові слова: Гетьманщина, Військо Запорозьке, право вільної елекції, сотник, козацька старшина, політична культура.

Однією з підставових організаційних засад соціополітичного життя Війська Запорозького, що у числі інших і формувала сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури, як «козацькі старожитні права та вольності», було право товариства вільними голосами обирати собі старшину – від курінного отамана до гетьмана включно¹. Сформована ще у часи зародження козацтва традиція вільних виборів старшини неодноразово піддавалася нападкам спочатку з боку керівництва Речі Посполитої, а згодом (після 1654 р.) – Московської держави, утім принаймні на рівні сотенної влади зберігала свою актуальність аж до початку XVIII ст.

¹ Див.: Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.50–70; Його ж. Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.88–125; Його ж. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Український історичний журнал. – 2015. – №5. – С.70–91; Його ж. Вибори та виборність в устроєвій моделі ранньомодерної Української держави: Традиції versus політичні й соціальні новації // Трансформація української національної ідеї. – К., 2019. – С.405–419.

Обмеження права вільного вибору сотника (спорадично, а не як законодавча ініціатива) могли ініціюватися гетьманським урядом чи полковою владою, зацікавленими у заповненні вакансій власними креатурами², але російська адміністрація тривалий час не втручалась у цю сферу життєдіяльності української автономії. Так, під час переходу Війська Запорозького під царську протекцію 1654 р. у заключних документах переговорного процесу (так званих «Березневих статтях») право вільного обрання козацької старшини було визнане безумовною прерогативою, що регулювалася винятково «старожитніми правами та привілеями» козацтва. І якщо стосовно обрання гетьмана містилось уточнення щодо обов'язковості оповіщення царя, кого «само меж себя гетмана обирали», то відносно всіх інших козацьких старшин жодних застережень не було³. Восени 1659 р. в умовах поновлення порушеного гадяцькими домовленостями уряду Івана Виговського з Річчю Посполитою 1658 р. українсько-російського союзу царська влада, маючи на меті обмежити козацьку автономію⁴, ініціювала внесення до так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. ряду заборон і регламентацій у процедуру призначення та звільнення старшин Війська Запорозького⁵. Проте стосувалися вони інститутів гетьманства й полковництва⁶. Натомість право товариства вільно обирати нижчу ланку козацької старшини, зокрема сотників, московська влада тривалий час не лише не ставила під сумнів, а навпаки – з огляду на власні політичні інтереси в Україні активно підтримувала. Так, до згаданих статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без рады и совіту всей черни» не призначав на старшинські уряди та не «скидав» із них⁷.

«За показаніє его к нам великому государю вѣрности в измену Мазепину»

Принципових змін поведінки царської влади зазнала в умовах реагування на перехід гетьмана Івана Мазепи на бік короля Швеції восени 1708 р. Власне, плани заміни виборної козацької старшини призначеними московським урядом армійськими офіцерами, воеводами чи модернізованими за шведським зразком губернаторами в оточенні Петра I обговорювалися кількома роками раніше, і це обговорення, вочевидь, стало для І.Мазепи одним зі спонукальних мотивів переходу в табір Карла XII⁸. Практичні ж кроки Москви щодо втручання у сферу «кадрової політики» української автономії спостерігаємо вже в часи розриву гетьмана з царем. Звичайно ж, пріоритетним напрямом для російської влади у цей час став

² Див.: *Горобець В.* Вибори сотника Війська Запорозького: правові норми, традиції та тенденції їхньої ерозії // *Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоля.* – Книга перша: Простори історії. – К., 2020. – С.277–300.

³ Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – С.445–452; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.323–325; Воссоєдиненіє України с Росією: Документи и материалы в 3 т. – Т.3. – Москва, 1954. – С.560–565.

⁴ Див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁵ Див.: *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. – Ч.1. – К., 1928. – С.220–234; *Його же.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934; *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.119. Див. також: *Горобець В.* Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями. – С.70–91.

⁷ Акты ЮЗР. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1863. – С.262–269.

⁸ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С.55–56.

контроль за кадровими переміщеннями на гетьманському та полковому рівнях⁹. Утім і на рівні сотенного управління спостерігалися вельми симптоматичні процеси, коли відповідні уряди заповнювалися не за вибором сотенного товариства або згідно з універсалами гетьмана чи полковника, а за волею царя, канцлера, навіть головнокомандувача російської армії в Україні. Так, наприклад, 29 жовтня 1708 р. генерал-фельдмаршал Б.Шереметев, «по указу премилостивѣйшаго царя и государя, самодержца всероссийскаго [...] учрежденный надъ войски его величества», довідавшись, що «воронѣжскій сотникъ Лазоренко изъ города Воронѣжа ушелъ безвѣстно», виданим від імені царя указом звелів «быти въ томъ городѣ Воронѣжи сотнику изъ хоронжихъ Потапу Назарову» та, відповідно, наказав «города Воронѣжа жителямъ, духовнимъ и мирскимъ», виконувати його розпорядження. Прибувши «на Воронѣжи», новопоставлений сотник мав «всѣхъ тамошнихъ жителей привести къ вѣрѣ, дабы премилостивѣйшему царю и государю нашему были во всякой вѣрности, а отъ непріятельскаго наступленія были безопасни и жили в волности противъ прежняго обыкновенія»¹⁰. Показово, що цим Б.Шереметев не обмежився й на місце Потапа Піскуненка (Назарова) призначив сотенним хорунжим Костянтина Бугаєнка (Степанова).

Без дотримання процедури виборів¹¹ грамотою від 12 грудня 1708 р. Петро I призначив колишнього циркульника Андрія Войнаровського Григорія Шишкевича новомлинським сотником Ніжинського полку¹². В аналогічний спосіб сотниками стали Павло Жданович, Семен Соболевський та ін.¹³

Мотиви подібних призначень були очевидними – усунути від влади старшин, котрі могли співчувати «сепаратистським» настроям гетьмана І.Мазепи, та поставити на їх місця вірних цареві людей, котрі саме в ньому вбачатимуть джерело своєї влади. Підтвердженням цьому серед іншого стала адресована урядові доповідна записка київського генерал-губернатора князя Д.Голіцина 1710 р. щодо першочергових заходів із забезпечення в Україні спокою та гарантування непопущеності інтересів Російської держави. Автор, зокрема, рекомендував звільнити зі старшинських урядів усіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі І.Мазепи – В.Г.) и произвествъ на их место тех, которые хотя малую службу государю показали»¹⁴.

Із перебиранням центральним урядом до своїх рук повноважень щодо заповнення сотницьких вакансій у Гетьманщині суттєво змінювався й перелік необхідних «заслуг» претендента. Так, наприклад, як видно з тексту грамоти Петра I

⁹ Див.: *Горобець В.* Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями. – С.70–91.

¹⁰ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. / Упор. М.Василенко // *Український археографічний збірник*. – Т.1. – К., 1926. – С.101–102.

¹¹ Про саму процедуру та можливі способи її порушення див.: *Горобець В.* Вибори сотника Війська Запорозького: правові норми, традиції та тенденції їхньої ерозії. – С.277–300; *Його ж.* «Уряди по своєму гневу отнимают»: Засади вільної елекції козацької старшини сотенного рівня у випробуванні «накупництвом», протекцією та «корупціями» // *Соціум: Альманах соціальної історії*. – Вип.15/16. – К., 2020. – С.173–194.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.353. – Арк.3.

¹³ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.117. – 131 арк.; Спр.117а. – 125 арк.; Спр.482. – 3 арк.; Спр.156. – 58 арк.; *Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 г.* / Под ред. В.Г.Дружинина. – Вып.17. – Санкт-Петербург, 1907. – С.148; *Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М.Судиенком*. – Т.1. – К., 1855. – С.64; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.2. – К., 1910. – С.31; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.258–259; *Горобець В.* «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // *Соціум: Альманах соціальної історії*. – Вип.11/12. – К., 2014. – С.210–253.

¹⁴ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... – С.64–66.

від 12 грудня 1708 р. про призначення Г.Шишкевича новомлинським сотником, на посаду цю його було зведено «за его к нам, великому государю, верную службу, а особливо за пересторогу, которую он учинил генералу нашему главному от кавалери риско и російскаго государств ижерскому князю Александру Даниловичу Меншикову в случае измены нам, великому государю, бывшаго гетмана Мазепь»¹⁵.

Топос «вірної служби» монархові став головним мотивом і у справі призначення Петром I указом від 7 лютого 1715 р. на новгород-сіверське сотництво у Стародубському полку Федора Лисовського – колишнього гадяцького протопопа, позбавленого кафедри через його службові зловживання та провини: «Быть сотником в Стародубском полку в Новгороднѣ Сѣверском на мѣсто тамо ныне пребывающего сотника [...] за показаніе его к нам великому государю вѣрности в измену Мазепину»¹⁶. При цьому документ містив і своєрідну форму індульгенції для царського протеже: «Без нашего, великаго государя [...] указа ево, Лисовского, ис той сотни не переменять»¹⁷. Зрозуміло, що останній, маючи на руках таку грамоту, у владі поводитися зухвало, чинив насильства щодо сотнян і при цьому майже зовсім ігнорував розпорядження гетьманського уряду¹⁸. У цьому контексті очевидно стає паралель із тим курсом, який виразно артикулював у згаданій вище доповідній записці князь Д.Голіцин: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом [...] надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»¹⁹.

На необхідність упровадження в російську політику щодо козацької автономії курсу, скерованого на приниження гетьманської влади через потурання самовладдю старшин, насамперед полковників, виведення останніх із-під контролю регіментаря, а також перебирання на себе прерогатив у призначеннях указували сановники, залучені в українські справи – командувач російськими військами генерал-фельдмаршал Б.Шереметев, царський резидент при гетьманському уряді Ф.Протасєв²⁰. Утім в умовах критичного загострення стосунків з Османською імперією, що врешті-решт вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер І.Головкін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») удаватися до настільки радикальних дій, що могли б спровокувати небажані наслідки. До того ж сановник резонно зауважував той факт, що, мовляв, «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных»²¹.

Проте вже на початку 1715 р., коли від кордонів Російської держави вдалося відсунути зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрых і вірних» щодо царської влади, було видано указ Сенату, яким установлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували раніше. Зокрема актом від 22 січня 1715 р. гетьманові наказувалося негайно змістити з урядів усіх тих, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні посади полковій і сотенній старшині дозволялося вибирати лише 2–3 претендента на старшинство, із

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.353. – Арк.3.

¹⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.VIII. – Спр.232. – Арк.44.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див.: Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні: Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. – К., 2016.

¹⁹ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.64–66.

²⁰ Салов'єв С.М. История России с древнейших времён. – Санкт-Петербург, [б.г.]. – Кн.4. – Т.16. – Стлб.32–33, 286, 290.

²¹ Там же. – Стлб.286.

числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»²². І загалом, як впливає з тексту документа, аргументи вірності царському престолу при номінуванні на уряд виступали чи не визначальним фактором.

«Из народа сербского ... которой ... показал нам ... знатную службу»

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувалися лише участю резидента у процесі ухвалення гетьманом відповідного рішення. Нерідко вдавалися до прямого призначення свого кандидата через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником у Гадяч було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а сотниками, окрім уже згаданих Г.Шишкевича, П.Піскупенка, П.Ждановича, С.Соболевського, стали балканські вихідці Степан Требинський, Гаврило Милорадович, Василь Кіцеш та ін.²³

Із формально-правового погляду посідання православними сербами сотницьких урядів в Україні не було протиправним, адже наявні у цій царині застереження, унесені до Переяславських статей Ю.Хмельницького 1659 р., стосувалися не іноземців як таких, а лише іновірців: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть»²⁴. Власне, і належність іноземців до православ'я не знімала перепон до старшинства – якщо йшлося про православних-неофітів, котрим також заборонялось обиратися на уряди, оскільки «отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»²⁵. Але це застереження не стосувалося вихідців із Балкан, адже вони, як наголошувалося у відповідних царських указах, «нашея благочестивой веры»²⁶. Отож єдина формально-правова перепона для посідання балканськими союзниками Петра I старшинських урядів у Гетьманщині полягала в тому, що прихід їх у владу відбувався не в результаті виборів, а як пряме призначення з боку російської адміністрації (що, до слова, порушувало порядок, закріплений в указі царя від 22 січня 1715 р.).

Мотивацію введення вихідців із Балканського півострова у владну структуру Гетьманщини знаходимо в указі Петра I гетьманові Іванові Скоропадському від 20 липня 1715 р. про призначення М.Милорадовича в Гадяцький полк. Зокрема цар указував, що під час останньої з турками війни «из народа сербского благородной Михайло Милорадович, которой есть благочестивой нашей веры по ревности християнской показал нам, великому государю нашему царскому величеству, знатную службу». Деталізуючи цю «службу», монарх зауважував, що, прийнявши від

²² Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М.Суденком. – Т.2. – К., 1855. – С.276.

²³ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.117. – 131 арк.; Спр.117а. – 125 арк.; Спр.482. – 3 арк.; Спр.156. – 58 арк.; Летопись занятой Археографической комиссии за 1904 г. – Вып.17. – С.148; Материалы для отечественной истории. – Т.1. – С.64; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.2. – С.31; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.258–259; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.336; *Горобець В.* «Образ гонимого царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні... – С.210–253.

²⁴ Універсали українських гетьманів... – С.119.

²⁵ Там само.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф.VIII. – Спр.1706–1862. – Арк.232, 54–54зв.

нього полковницький чин, той їздив до чорногорців «и к другим тамошним народам», причому не лише «нашея благочестивой верь», але також і вірних «римского закона», заохочуючи їх підняти зброю проти османців. І таким своїм вірнопідданим щодо російському престолу «ревностним старанием» М.Милорадович утягнув у війну «многое число тех народов», маючи яких під своєю командою «знатные над турки посланки учинил и тем от болшого наступления на наши государства Великой и Малой России турок и татар удерживал». При цьому полковник витратив на утримання того війська чимало власних коштів та «именій», а після того, як у царя «с турки паки мир постановлен», серб «отечества своего лишился и не может болши туда возвратится». Через це він і «быв чолом» цареві, аби той винагородив його за заслуги «чином [...] в малороссийских городах»²⁷. Визнаючи клопотання слухним, оскільки чолобитник і справді «к нам великому государю и к государству нашему всероссийскому верные и действительно оказанные службы явил», Петро I пожалував його гадяцьким полковництвом, наказавши при цьому гетьманові відправити М.Милорадовича «в тот полк без удержания и определить ему все принадлежащие к тому полковничьему уряду маетности и доходь»²⁸.

А вже у сенатському донесенні Анні Іоаннівні від 24 березня 1734 р. сенатори, інформуючи імператрицю про те, що в 1711 р. під час турецької війни «сербский народ [...] показал к России службу поднятєм с своей стороны оружия против оных турков», уточнювали, що по завершенні війни в 1715 р. до Москви приїздив сербський митрополит Даниїл, полковник М.Милорадович із братом та інші офіцери, котрі скаржилися, що вони за ті «показанные туркам противности не могут в дома свои возвратись». Тож аби їх якось винагородити, Петро I і призначив М.Милорадовича гадяцьким полковником, його братові Гаврилові надав у Ніжині двір «с каменными палаты да два села в них 135 дворов»²⁹. Згодом, реагуючи на прохання «воеводы того сербского народа Салавця Николаева Требинского» про призначення його іркліївським сотником³⁰, цар розпорядився, аби той без виборів був «определен в малороссийском в Переяславском полку ирклеевским сотником», а також наказав «дать ему деревню дворов 30 или 40»³¹. 1718-м роком датовано лист канцлера Г.Головкіна до гетьмана І.Скоропадського про призначення сотниками ротмістра Степана та поручика Миколу Афендиків³². Тоді ж Самійло Спафарій, котрий разом із волоським господарем, «оставя [...] дом и деревни и протчі свои пожитности», перебрався на українські землі, відразу ж «по прибитии» отримав уряд в Ярьєвській сотні Миргородського полку³³. Наступного року черговий виходець із Волощини – Василь Кирик, котрий ще на початку Північної війни був прийнятий на царську службу, «определен [...] в Лубенский полк, в сотню Городинскую, сотником»³⁴. Щоправда це призначення відбулось уже не у формі царського указу, а за гетьманським універсалом. Утім І.Скоропадський свій документ видав «по рекомендации», знехтувати якою не мав змоги, адже її автором був генерал-фельдмаршал Б.Шереметев³⁵.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – Арк.54зв. – 55.

²⁹ Там само. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.352–352зв.

³⁰ Там само. – Спр.1589. – Арк.1.

³¹ Там само. – Спр.1706–1862. – Арк.352–352зв.

³² Там само. – Спр.1615. – Арк.1–2.

³³ Там само. – Спр.1706–1862. – Арк.9.

³⁴ Там само. – Арк.40.

³⁵ Там само.

**«На их место ... выберите людей добрых, которые ...
желали быть коллегиии»**

Важливою рубіжною віхою у процесі перебирання російською владою до своїх рук політики призначень на уряди в Гетьманщині став період функціонування Малоросійської колегії (1722–1727 рр.). Як уже неодноразово відзначалося в історичній літературі³⁶, запровадження цієї інституції мало за мету спочатку налагодити дієвий контроль щодо життя козацької автономії, а потім і провести ряд уніфікаційних реформ, покликаних підготувати ґрунт для її ліквідації й повної інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. У контексті реалізації цього комплексу завдань пріоритетне місце відводилося «кадровій політиці». Щоправда, втручання у процеси перестановок на сотенному рівні попервах мали спорадичний характер і не були настільки чітко концептуалізованими, як це спостерігалось на вищих (гетьманському, полковому) адміністративних щаблях. Утім і на сотенному рівні у часи реформ Малоросійської колегії відбулися вельми помітні зміни.

Найбільш потужний наступ імперської влади на засади вільної елекції козацької старшини відбувся наприкінці 1723 – на початку 1724 рр. і він був пов'язаний із розслідуванням опозиційної діяльності наказного гетьмана Павла Полуботка, яке Петро I доручив своїй довіреній особі – колишньому ад'ютантові гвардійському майорові і бригадирові О.Румянцеву. 13 грудня 1723 р. імператорський емісар розпочав інспекційну поїздку полками Гетьманщини³⁷. Критерії, за якими він звільняв з урядів старшин та проводив нові призначення, було недвозначно сформульовано в монаршому наказі: позбутися всіх тих, хто викликав підозри у плані лояльності трону, а «на их место [...] выберите людей добрых, которые к нынешнему их делу (діяльності опального П.Полуботка – *В.Г.*) не приставали и желали быть коллегиии»³⁸.

Реалізуючи цей наказ, О.Румянцев провів кардинальні «чистки» у Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Гадяцькому, Переяславському, Миргородському полках, де від урядів було відсторонено повних і наказних полковників, полкових старшин, а на їх місце призначено «доброхотів» імператора. Загалом за неповний місяць відбулося 20 призначень на старшинські посади, причому 12 із них здійснено «на место» підозрілих урядовців³⁹. За своїми масштабами проведені О.Румянцевим кадрові переміщення можуть бути порівняні лише зі знекровленням старшинського корпусу Гетьманщини після подій 1708–1709 рр.

Найбільш резонансними стали відставки миргородського полковника Данила Апостола та наказного стародубського полковника Івана Чернолуцького. Щодо нижчого рівня, то, наприклад, у Гадяцьку сотню на місце Василя Рябчинського О.Румянцев призначив брата місцевого полковника сербського шляхтича Гаврила (Гавра) Милорадовича. Серб Михайло Барсовський (ще одна креатура імператорського емісара) в тому ж Гадяцькому полку посів уряд сотенного хорунжого⁴⁰. Виходець із Волощини Самійло Спафарій, котрий від 1718 р. «служил в Миргородском полку, в местечке Ерески сотником», отримав більш прибуткове соництво у Старих Санжарах Полтавського полку⁴¹.

³⁶ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.76–84.

³⁷ Напередодні прибуття О.Румянцева до Глухова в Малоросійську колегію з Сенату надійшов наказ сприяти йому у виконанні покладених на нього обов'язків та «ево требования исполнять непременно» (див.: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.9. – Оп.1. – Д.15. – Л.82).

³⁸ Цит. за: Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Санкт-Петербург, [б.г.]. – Кн.4. – Т.18. – Стлб.835.

³⁹ Підрах. за: РГАДА. – Ф.9. – Оп.4. – Д.92. – Л.475–475об.

⁴⁰ Там же. – Л.475.

⁴¹ Р НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.9.

По завершенні у січні 1724 р. місії О.Румянцева активне втручання центральної влади у кадрові справи Гетьманщини, у тому числі на сотенному рівні, не припинилося, хіба що воно перестало бути таким масовим. Після відсторонення від посад усіх тих старшин, чия «благонадійність» опинилася під підозрою, імперські владні органи в Україні своє завдання вбачали вже в певних точкових змінах, викликаних потребою у заповненні старшинських вакансій. Суб'єктами ініціатив у цій царині виступали як Кабінет його імператорської величності, згодом Таємна верховна рада, Сенат, так і Малоросійська колегія. Причому Малоросійська колегія й Генеральна військова канцелярія в таких випадках довідувалися про заміщення вільних посад уже після ухвалення відповідного рішення в Москві чи Петербурзі⁴².

Ще однією характерною рисою «кадрової політики» імперської влади в Гетьманщині у той час було ігнорування прохань сотенних товариств щодо призначення повноправних сотників і, відповідно, передача управлінських функцій у руки наказних старшин. Згідно з інформацією, що містилася в направленій 1726 р. Малоросійською колегією у Сенат доповідній записці, буквально в усіх полках бракувало сотенних старшин. Зокрема у Чернігівському вакантними були 9 сотенних урядів, із них 3 – очільників сотень, у Гадяцькому й Ніжинському полках – 6 сотенних урядів, з яких 4 – сотників. Загалом же незайнятими залишалися уряди сотників аж у 21 сотні, а всього вакансій сотенного рівня налічувалося 36⁴³.

Така велика кількість вакансій посилювала розлад державного організму Гетьманщини, через що навіть президент Малоросійської колегії бригадир С.Вельямінов був змушений порушити перед Сенатом клопотання про виправлення становища⁴⁴. На масштабність цього явища досить промовисто вказують приклади, що стосуються Стародубського полку. У 1726 р. місцевий полковник Ілля Пашков доручив полковому сотнику Степанові Галецькому одночасно виконувати обов'язки відразу трьох посадових осіб полкового рангу – обозного, судді, осавула⁴⁵.

«Освѣдительствовать, суть ли къ тому достойни». Сотницький «перебір» гетьмана Д.Апостола

У ході реставрації гетьманської форми правління 1727 р. новообраний реґіментар Данило Апостол усіляко намагався захистити сферу «кадрової політики» Гетьманщини від втручання ззовні та відновити стан справ, що існував за часів І.Мазепи. Зокрема за його ініціативи вже 11 жовтня 1727 р. (тобто на десятий день перебування у владі) в полки було розіслано універсали, «жебы в сотняхъ, гдѣ совершенныхъ сотниковъ нѣтъ, товариство сами кандидатовъ въ сотники выбѣрали к таковымъ чинамъ по всему, якъ въ томъ же указѣ изображено, угодныхъ»⁴⁶. Цим самим документом ініціювалося створення комісії, яка представила б пропозиції щодо заповнення старшинських вакансій і переглянула призначення, котрі відбулися в порушення процедури виборів. Показово, що до числа останніх апріорі зараховувалися здійснені О.Румянцевим і Малоросійською колегією: «А о поставленныхъ указомъ отъ генерала Румянцева, также и из Коллегии бывшой Малоросійской чиновникахъ освѣдительствовать, суть ли къ тому достойни, и ежели достойни, то имъ въ тѣхъ чинахъ быть, а которіе ни, то писать къ вашей

⁴² ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.114. – Арк.1–10.

⁴³ Підрах. за: РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1761. – Л.676–692.

⁴⁴ Там же. – Ф.9. – Оп.4. – Д.92. – Л.475об.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.489. – Арк.8–13.

⁴⁶ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. – С.107.

велможности съ именнимъ изясненіємъ, однако ж и на тотъ выборъ взять же сушлѣки за подписом старшинскимъ и товарискимъ»⁴⁷.

На практиці робота комісії наразилася на спротив. Так, наприклад, неодноразово згаданий вище виходець із Волощини С.Спафарій після вступу на гетьманство Д.Апостола втратив за наказом останнього свій уряд у Старих Санжарах і наступних три роки присвятив тому, аби довести, що від сотництва його відсторонили «безвинно», а призначений замість нього Іван Левенець «нигдѣ на службахъ не бывалъ» й такого чину не гідний⁴⁸. Не зумівши домогтися позивного для себе вирішення справи в Гетьманщині, С.Спафарій звернувся зі скаргою в Колегію іноземних справ, сподіваючись на підтримку її керівництва, оскільки саме там «в переводчиках верно по смерть свою служил [...] наш дядя Николай Гаврилов сын Спафарій»⁴⁹. Вона зажадала від Д.Апостола доповіді, «для чего оной Самойло Спафарий от уряду сотничества старосанжаровского отставлен»⁵⁰.

Не бракувало спротиву діяльності гетьманської комісії й на місцях. Відряджений до Чернігівського полку комісаром Семен Столповський доповідав гетьманові, що тамтешній полковник Михайло Богданов чинить усілякі перешкоди їхнім діям, заважає реалізації універсалу та «все по своему здѣлати и хочетъ». Зокрема полковник козаків «з нѣкоторыхъ сотень къ своей резиденці зыскувать, а въ другіе сотнѣ и самъ со мною ѣхать намѣрень, гдѣ сотенная старшина и товариство, въ притомности его, едни молчатъ, а другіи, ради не ради, волѣ его комендирской конфероватися будутъ несумнѣнно»⁵¹. За деякий час комісар інформував Д.Апостола, що «уже нѣкоторые сотняне полку здѣшнего, желающіе обще всѣ иного себѣ сотника, а не того, кого самъ его мил. панъ полковникъ промуеъ и въ кандидаты, противъ волѣ ихъ товариской, становить, подпали великому гнѣву его и вязення терпятъ за тое, къ допросамъ въ канцелярію водимы и понуждаемы къ волѣ коммѣндерской»⁵². Коли ж С.Столповський почав апелювати до букви гетьманського універсалу, М.Богданов заявив: «Я-де въ томъ мѣю силу и указъ особенній; а если бы могло быть иначей, то буду-де писать просто до самого превосходительного господина министр Федора Васильевича Наумова»⁵³.

Наскільки слова російського полковника, поставленого на чолі Чернігівського полку, відповідали дійсності та чи в нього справді було якесь таємне розпорядження від центральної влади щодо блокування гетьманських ініціатив у царині призначень, або наскільки це була безвідповідальна словесна бравада – сказати важко. Принаймні Д.Апостол, отримавши від свого комісара цю інформацію, звернувся до М.Богданова з листом, де різко висловив своє невдоволення його діями та наказав, аби той «посланному нашему въ апробаці тихъ выборовъ жадного не чинилъ воспященія и до тоей апробаці о сотничихъ урядахъ не интересовался». Вивівши таким чином полковника з процесу перевиборів сотників, гетьман дозволив йому лише при виборі на полкові вакантні уряди бути присутнім разом з іншою полковою старшиною, знатним товариством і сотниками, але при цьому «тамъ присутствовать однимъ голосом, а не повелительнымъ дѣйствіємъ и страхованія и принужденія никому не чинить подъ опасеніємъ штрафа»⁵⁴.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.9–9зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.11зв. – 12.

⁵⁰ Там само. – Арк.10.

⁵¹ Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. – С.109.

⁵² Там само. – С.109–110.

⁵³ Там само. – С.110.

⁵⁴ Там само.

Ініційований гетьманом «перебір» сотників спровокував на місцях «кадрові революції», коли старшина й товариство, будучи невдоволеними призначеними їм очільниками сотень, намагались їх позбутися, навіть якщо призначення цих урядників випало на доколезькі часи. Наприклад, у Городиській сотні Лубенського полку полковий осавул Андрій Петровський за активної підтримки місцевого товариства («пришед многолюден») «в не бытность» у сотні сотника Василя Кирика, призначеного на уряд гетьманом І.Скоропадським не за результатами виборів, а за рекомендацією генерал-фельдмаршала Б.Шереметева, «хороговъ насилно взяли и единомышленники его, козаки, имене его разграбили [...] и оного Петровского сына Леонтия поставили сотникомъ и хороговъ ему вручили» (причому В.Кирик був призначений ще в 1719 р.)⁵⁵. З іншого боку, і полковники прагнули використати сприятливий момент, аби позбутися неугодних сотників. Так, розголосу набула справа відсторонення переяславським полковником Василем Танським вороньківського сотника Миколи Афендика, поставленого на уряд ще 1718 р. сенатським указом⁵⁶.

«По своей к нам благосклонности ... за его в бытность при дворе нашем верную службу»

Вплив російського чинника на кадрові призначення у сотнях української автономії мав місце не лише на рівні вищої влади держави, а й міг проявлятися на рівні клієнтарно-патрональних зв'язків шукачів сотницьких урядів з України з їхніми покровителями при монаршому дворі та у середовищі російських можновладців. Через брак відповідної інформації механізми просування патронами інтересів своїх клієнтів зазвичай залишаються прихованими. Утім архівні матеріали, що відображають характер спілкування гетьманської влади з представниками російської правлячої еліти, містять поодинокі свідчення, аналіз яких може допомогти прояснити цю делікатну справу. Так, наприклад, 3 вересня 1716 р. князь Г.Волконський звертався до царського резидента при гетьманському дворі Ф.Протасєва з листом, в якому містилося таке прохання: «Яви свое милосердіе к погарскому сотнику Галецкому в ево нуждах и правде, учини споможение о просьбе до ясновелможного его милости пана гетмана, о чем он сотник вашей милости устне обо всем донесет»⁵⁷.

Доволі цікаво виглядало і протегування майбутньою імператрицею Єлизаветою перед гетьманом Д.Апостолом інтересів якогось Олексія Яблоновського, котрий служив при дворі цесарівни, а по виході у відставку претендував на сотництво в Гетьманщині. Із листа від 16 серпня 1733 р. довідуємося, що претендент раніше за гетьманською «милістю» таки був призначений наказним сотником, але, як зауважувала Єлизавета, «ныне известно, что показанной Яблонской по некоторому случаю отрешен». Отож дочка Петра I просила гетьмана «по своей к нам благосклонности» відновити на сотництві О.Яблоновського «за его в бытность при дворе нашем верную службу», зауважуючи при цьому, «в чем на ваше превосходительство не без надежность остаюсь»⁵⁸.

⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.40.

⁵⁶ Там само. – Спр.1615. – Арк.1–2.

⁵⁷ Там само. – Спр.1706–1862. – Арк.260.

⁵⁸ Там само. – Ф.ХІV. – Спр.78. – Арк.4. У літературі справді маємо поодинокі згадки про те, що О.Яблоновський 1733 р. як наказний сотник очолював Веркльївську сотню Ніжинського полку (див.: *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.52; автор покликається на матеріали фондів Генеральної військової канцелярії: ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4563. – Арк.1). Але після цього жодного згадування про нього чи то як про сотника веркльївського, чи то загалом як про козацького старшину не зустрічаємо.

Коли на початку гетьманування Д.Апостола згаданий вище «волошанин» В.Кирик втратив городиський сотницький уряд у Лубенському полку, у поданій до Колегії іноземних справ з цього приводу скарзі він наголошував, що в роки Північної війни був прийнятий на царську службу, а в 1719 р. «по рекомендації фельдмаршала графа Шереметева гетману Скоропадському определен он от него, гетмана, в Лубенский полк, в сотню Городинскую, сотником»⁵⁹. Таким чином, рекомендація російського воєначальника мала сприйматися як гарантія збереження за скаржником сотенного уряду.

Доволі ілюстративно в контексті використання технологій протегування у змаганнях за сотенний уряд виглядають події, що розгорталися у грудні 1730 – серпні 1731 рр. в Березинській сотні Чернігівського полку. Передовсім зауважимо, що на кінець 1730 р. сотенний уряд тут не був вакантним, адже незадовго перед цим його посів син генерального осавула Федора Лисенка Андрій. Проте це не завадило канцлерові Російської імперії Г.Головкіну 3 грудня того року адресувати Д.Апостолу лист, де йшлося про те, що «один из малоросіян Александр Брежинский чрез несколько лѣт был при дворѣ их величеств служителем и за ево службу надлежит ему учинить такое награждение, от чего бы он довольство мог имѣть». Не віддаючи на розсуд гетьмана пошуки вигідного місця для О.Брежинського, сановник конкретно вказував Д.Апостолу, «дабы он, гетман, велѣл его опредѣлить в Черниговскому полку сотником в Березинскую сотню, в которой недавно опредѣлен из молодых незаслуженный человек»⁶⁰.

На неабияку важливість розпорядження канцлера вочевидь мав указувати той факт, що «по опредѣленію оногo Брежинского в тое Березенскую сотню сотником» Д.Апостол повинен був «надлежащим порядком ево графа увѣдомить»⁶¹. Більше того, одночасно з листом до гетьмана канцлер відправив лист і міністрові при гетьманському уряді князеві О.Шаховському, в якому інформував того про своє прохання-доручення Д.Апостолу, а також наказував, «дабы он, генерал лейтенант в том ему Брежинскому вспомагал, чтоб гетман неотрицательно сіе здѣлал и в тое Березенскую сотню ево Брежинского надлежащим порядком сотником отправил, а молодика Лисенка отставил»⁶².

Отож попри очевидні владні впливи батька сотника А.Лисенка при дворі гетьмана, Д.Апостол не посмів проігнорувати розпорядження канцлера і приблизно за півроку, 9 липня 1731 р., доповів Г.Головкіну, що «по вышеписанному его графскому письму оногo Брежинского в показанную сотню сотником он, гетман, опредѣлил, а настоящего от оной сотни сотника Андрея Лисенка, который по заслугам дѣда и отца его ясаула генерального Федора Лисенка был по желанью всѣх сотнян определен, отрешил»⁶³.

Утім на цьому справа не завершилась і сотенний значок не надовго затримався в руках канцлерова протезе. При цьому вирішальну роль у відстороненні О.Брежинського від сотництва в Березині відіграла та сама допомога впливових при імператорському дворі осіб. Супроводжуючи гетьмана Д.Апостола в поїзді до Москви генеральний осавул Ф.Лисенко «словесно бил челом» цесарівні Катерині Іоаннівні «в своей обидѣ, что сына его Андрѣя Лисенка от заслуженного дѣдом и отцом его сотничества отрѣшили, а Брежинского определили». Реагуючи на це чолобиття, остання «изволила ему, гетману, приказать оногo Брежинского сдѣлать сотником, гдѣ ваканс имѣется, а Андрѣя Лисенка по прежнему сотником в Березинской сотнѣ определить». Повернувшись в Україну, Д.Апостол, «повинуясь

Цілком можливо, що гетьманові Д.Апостолу реалізувати прохання майбутньої імператриці завадила хвороба та смерть. Але чому сама Єлизавета втратила інтерес до просування свого клієнта – невідомо.

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.40.

⁶⁰ Там само. – Арк.228.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. – Арк.228зв.

⁶³ Там само. – Арк.228зв. – 229.

высокому ея высочества указу», запропонував О.Брежинському на вибір три «вакансових» сотництва, аби лише звільнити уряд у Березині для молодшого Лисенка. Утім клієнтові Г.Головкіна здалося, що, маючи підтримку настільки впливового при дворі патрона, він може ігнорувати пропозиції гетьмана, тож «из тѣх сотничеств ни одного принять не похотѣл». Тим часом завдання гетьманові щодо усунення О.Брежинського від уряду мало б полегшити те, що попри свою недовгу владну каденцію протеже канцлера встиг «уже обиды починить сотнянам тамошним, от которых многие ему, гетману, подали суплики о починенных обидах», більше того, супліки містили застереження, що «не желают его Брежинского, что б он у них был сотником»⁶⁴. Скориставшись із цих претензій (не виключено, що ініціатором їх був сам гетьманський уряд або особисто зацікавлений у вирішенні справи генеральний осавул) Д.Апостол викликав О.Брежинського «для отвѣтствія» на скарги від сотнян до Генеральної військової канцелярії. Однак сотник, «будучи против занесенных на него жалоб [...] не учиня по оным никакова отвѣтствія, из Глухова уѣхал»⁶⁵.

Показово, що Д.Апостол навіть після цього демаршу урядника так і не наважився позбавити своєю владою сотницької посади клієнта Г.Головкіна, а лише клопотав перед урядом Анни Іоаннівни щодо дозволу на відновлення А.Лисенка на сотництві⁶⁶. У джерелах відсутні відомості про ті неприємності, які спричинила ця кадрова колізія в Гетьманщині особисто для канцлера, але, вочевидь, вони таки були, адже в листі до Д.Апостола від 4 серпня 1731 р. він не лише погоджувався, щоб сотницький уряд у Березині «по прежнему» обійняв А.Лисенко, а й рішуче відмежувався від протегування О.Брежинському, застерігаючи, аби останній «в той сотнѣ и в иных нигдѣ сотником не был и чтобы он, гетман, учинил по еив указу»⁶⁷.

«По аттестатам гддна генерала фельтмаршала и кавалера ... определить в сотники на первую ваканцію»

У формально-правовому сенсі за гетьманування Д.Апостола відновлювалася процедура виборів, конституційована указом Петра I від 1715 р., тобто таких, що мали здійснюватися на альтернативній основі, за вирішальної ролі гетьмана та приставленого до нього офіційного резидента монарха. У виданому гетьманському урядові імператором Петром II із Верховної таємної ради так званому «Решѣтельном указе» від 22 серпня 1728 р. серед іншого зазначалося: «В сотники выбирать в каждой сотнѣ всѣм козакам общим совѣтом и по том совѣтѣ по приговору общему назначат к тому уряду з людей заслуженых, добрых, годных и вѣрности неподозрѣтельной, и от кого б козакам и народу обид и разореній не было, двох или трох чѣловѣк, и назнача писать к гетману и с тѣх назначеных людей усматриват, кто з них к тому уряду згоднѣ быть может и которые были всякой вѣрности и безпорочно. И с тѣх позволят одному быть и опредѣлить его на тот уряд гетманским унѣверсалом»⁶⁸.

Зазначені норми формально залишилися чинними й після того, як уряд Анни Іоаннівни по смерті Д.Апостола на початку 1734 р. не дозволив проведення нових гетьманських виборів, а всю повноту влади передав Правлінню гетьманського уряду на чолі з призначеним імперською владою «малоросійським правителем»⁶⁹. Та й, власне,

⁶⁴ Там само. – Арк.229зв.

⁶⁵ Там само. – Арк.229зв. – 230.

⁶⁶ Там само. – Арк.230.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.33. – Арк.114зв.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–862. – Арк.17–19.

ще за життя Д.Апостола, щойно в Петербурзі «учинилось известие, что апреля 28 дня [гетьман] заболел паралезем», 12 липня 1733 р. до Глухова було відправлено лист імператриці з побажаннями йому «скорого облегченія» та повідомленням про передачу Генеральної військової канцелярії «в веденіе нашего генерала Семена Нарышкина»⁷⁰.

На практиці ситуація змінювалася докорінно, оскільки відтепер фактичний очільник гетьманського уряду був прямим представником імперської владної вертикалі, отож і при обранні з числа номінованих кандидатів одного найбільше важили саме міркування відданості династії. До того ж уже ближче до кінця 1730-х та особливо з початком 1740-х рр. в адміністративній діяльності Правління гетьманського уряду дедалі більшого поширення набував не лише відхід від практики виборів на альтернативній основі, та ще й з представленням декількох кандидатур на розгляд гетьманському урядові чи органів, що його заміщував, а процедура прямого призначення на сотницьтво владою Гетьманщини без дотримання навіть видимості врахування волі сотенного козацького товариства й поспільства, коли вся процедура сотницької елекції концентрувалася чи то у Глухові, чи то в Петербурзі. При цьому, що характерно, далеко не завжди сотенний уряд, на який імперська влада призначала свого ставленика, був вільним. Так, наприклад, з універсалу Генеральної військової канцелярії від 30 грудня 1742 р. довідуємося про призначення бунчукового товариша Григорія Кузьминського сотником у Менську сотню Чернігівського полку. Ініціатива виходила від імператриці Єлизавети, котра видала за власним підписом відповідний указ. І, виявляється, у Мені у цей час був повноправний очільник сотні, котрий нічим себе не скомпрометував – його рекомендувалось, «ежели он достоин того чина, по усмотрению определить в другую сотню»⁷¹.

Загалом у цей час легітимізувалася ситуація з рекомендаційними листами від впливових петербурзьких вельмож, що починали відігравати роль не перепустки до участі у виборах чи важливого додаткового аргументу на самих виборах, як це було раніше, а підмінювали собою власне самі вибори. Прикладом якраз такого алгоритму виборчого процесу стала зміна влади в Городнянській сотні Чернігівського полку влітку – восени 1743 р. Отож 28 серпня 1743 р. Генеральна військова канцелярія за підписами генерал-лейтенанта Бібікова, полковника Тютчева й генерального підскарб'я Скоропадського видала чернігівському полковникові Ізмайлову указ, в якому повідомляла про отримання з Сенату указу, де наказувалось якогось Івана Пирятинського «по аттестатам гдна генерала фельтмаршала и кавалера графа Лессія да генерала и кавалера Кейта за дѣйствителніе и верніе его в минушіе годы с шведами компании службы определить в сотники на первую ваканцію»⁷². Оскільки на момент отримання сенатського указу такої вакансії в полках Гетьманщини не існувало, то члени Правління гетьманського уряду видали І.Пирятинському універсал на «вакансове» сотницьтво: «Точію яко нинѣ в малоросійских полках такой сотничой ваканціи нет, для того дан ему із Войсковой енеральной канцелярії унѣверсална чин сотничества впред до будущей ваканціи»⁷³. Утім І.Пирятинський, відчуваючи підтримку з боку відразу двох впливових воєначальників, на такий варіант не погодився, відповівши канцелярії, «что он до сисканія впред ваканціи праздно жить не желает», а волі обійняти уряд у Городнянській сотні Чернігівського полку, байдуже, що сотник там уже був⁷⁴.

⁷⁰ Там само. – Ф. VIII. – Спр. 232. – Арк. 282–284зв.

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 32.

⁷² Там само. – Арк. 37.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

Аналізуючи стратегії кар'єрного зростання представників старшинської корпорації Гетьманщини, привертає увагу особливий службовий аванс, що його містила у собі служба півчим, особливо, коли йшлося про придворну півчу капелу Петербурга. Так, наприклад, зі щоденника Миколи Ханенка довідуємося, що в березні 1746 р. «пожалованъ гѣвчій Кирило Ивановичъ Коченевскій именнымъ указомъ сотникомъ лохвицкимъ»⁷⁵. Під 1744 р. у джерелах фіксується іменний указ імператриці Єлизавети Петрівни тогочасному правителеві Гетьманщини генерал-лейтенантові І.Бібікову: «Пожаловали мы певчаго Фому Петрова, за его при дворе нашей вселюбезнейшей государини матери императрицы Екатерины Алексеевны и при нас довременныя службы, в Стародубский полк в сотники Новгородка Северскаго»⁷⁶. У 1730 р. півчий «при комнате» імператриці Катерини I Матвій Подальський клопотався про призначення його відразу полковим суддею Лубенського полку, утім із невідомих причин отримав відмову канцлера І.Головкіна⁷⁷. А ось Василь Христиневський, Антон Троцина та цілий ряд інших співаків у сотники прийшли саме по завершенні музичної кар'єри. Не бракувало серед номінантів на старшинство сотенного рівня у другій половині 1730–1740-х рр. й інших придворних служителів, зокрема лакеїв. В іменному списку козацької старшини, складеному у квітні 1751 р., як джерело легітимації влади вказано, що зі складу сотників Чернігівського полку один із них призначений у владу «по аттестату генерал-фельдмаршала фон Лессі»⁷⁸, один сотник Миргородського полку – «по ордеру ясневельможного»⁷⁹, сотник Переяславського – «з сербского народа»⁸⁰, сотник Гадяцького – «з камор лакеев высочайшого ЕИВ двору»⁸¹, а ось у Миргородському – один «з ротмістров волоской команди», а інший – «височайшим именним ЕИВ указом [...] находится в наборе еив двору певчим»⁸².

Загалом масштабне втручання центральної влади на інституційному рівні й окремих її представників як лобістів приватних інтересів певних осіб у царину «кадрової політики» гетьманського уряду, що стало звичним у практиці російсько-українських відносин після подій осені 1708 р., не лише справляло негативний вплив на розвиток політичної культури козацтва, спричинюючи занепад такого важливого, засадничого її імперативу, як вільне обрання старшин усіх рівнів, а й виступало вагомим чинником процесу цілеспрямованого згортання меж української автономії та уподібнення внутрішніх порядків Гетьманщини до загальноімперських зразків.

REFERENCES

1. Butych, I., Rynsevych, V., Testenko, I. [Comps.]. (2004). *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)*. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
2. Diadychenko, V.A. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Gajecy, G. (1978). *The Cossack Administration of the Hetmanate*. Vols. 1–2. Cambridge, Mass.
4. Horobets, V. (1998). *Prysmerk Hetmanshchyny: Ukraina v roky reform Petra I*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Horobets, V. (2007). «*Volymo tsaria skhidnoho*»: *Ukrainskyi Hetmanat ta rosiiska dynastiia do i pislia Pereiaslava*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Horobets, V. (2014). Polkovnyk Viiska Zaporozkoho: pravo vilnoi elektsii v svitli kozatskykh tradytsii, rozporiadchykh prypysiv i politychnykh realii [seredyna XVII – persha chvert XVIII st.]. *Ukrainska derzhava druhoi polovyny XVII–XVIII st.*

⁷⁵ Ханенко Н. Дневник генерального хорунжого // Киевская старина. – 1886. – №4. – С.286.

⁷⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С.208.

⁷⁷ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.1699. – Арк.1–2.

⁷⁸ Там само. – Ф.І. – Спр.57325–57343. – Арк.101.

⁷⁹ Там само. – Арк.111.

⁸⁰ Там само. – Арк.74.

⁸¹ Там само. – Арк.63.

⁸² Там само. – Арк.51.

- polityka, suspiilstvo, kultura*, 88–125. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Horobets, V. (2015). Pravo vilnoi eleksii polkovnyka Viiska Zaporozkoho: kozatski tradytsii u vyprobuванні imperskyim novatsiiamy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 70–91. [in Ukrainian].
 8. Horobets, V. (2016). *Konflikt i vlada v rannomodernii Ukraini: Sotnyk novhorod-siverskyi proty hetmana Viiska Zaporozkoho, 1715–1722*. Kyiv. [in Ukrainian].
 9. Horobets, V. (2019). Vybory ta vybornist v ustroievii modeli rannomodernoї Ukrainsoi derzhavy: Tradytsii versus politychni i sotsialni novatsii. *Transformatsiia ukrainskoї natsionalnoi idei*, 405–419. Kyiv. [in Ukrainian].
 10. Horobets, V. (2020). Vybory sotnyka Viiska Zaporozkoho: pravovi normy, tradytsii ta tendentsii ikhnoi erozii. *Akademia: Terra Historiae: Studii na poshanu Valerii Smolii, knyha persha: Prostory istorii*, 277–300. Kyiv. [in Ukrainian].
 11. Horobets, V. (2014). «Obraza honoru tsaria i hetmana» chy borotba za vladu na sotennomu rivni: sprava novomlynskoho sotnyka Hryhoriia Shyshkevycha (1708–1722–1732). *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 11–12, 210–253. [in Ukrainian].
 12. Horobets, V. (2014). Polkovnyk Viiska Zaporozkoho ta yoho vlada. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 50–70. [in Ukrainian].
 13. Horobets, V. (2020). «Uriady po svoemu gnevui otnimaet»: Zasady vilnoi eleksii kozatskoї starshyny sotennoho rivnia u vyprobuванні «nakupnytsvom», protektsiiei ta «koruptsiiamy». *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 15–16, 122–139. [in Ukrainian].
 14. Krypiakych, I., Butych, I. (Comps.). (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648–1657)*. Kyiv. [in Ukrainian].
 15. Kryvosheia, V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia*. Kyiv. [in Ukrainian].

Viktor Horobets

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Sector of Social History,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), victor_gor@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

Service at Court, “Loyalty to the Monarch” and the Patronage of Royal Dignitaries as Arguments in the Election to the Post of Sotnyk of Zaporozhian Host

Abstract. The purpose of this study is to analyze the nature and scale of the decline of the principles of free election of Cossack officers of Hetmanshchyna, due to the intervention of the Russian authorities in the process of staffing hundreds of governments. The research methodology is based on comparison strategies and typology. The scientific novelty is connected with the study of the influence of the imperial center on the nature of the administrative practices of the Ukrainian autonomy 17–18 centuries. Through the establishment of control over the personnel policy of Hetmanshchyna and the deliberate erosion of the principles of free election of Cossack officers. Attention is paid primarily to the efforts of the imperial authorities after the defeat of the anti-Russian speech of Hetman I. Mazepa in 1708–1709 to change the legal field of the electoral process, on the one hand, limiting the will of the Cossack society and the participation of regimental officers, and on the other – putting it under the control of its officials. Examples of direct appointment to the hundreds in Ukraine by decrees of the tsar, the Senate and other governing institutions of the Russian Empire in circumvention of the legal norms and traditions in force in Hetmanshchyna are considered in detail. Procedural features are reconstructed and the motivation of such personnel decisions is clarified. In particular, attention is drawn to the fact that in substantiating such appointments, the token “loyalty to the monarch” clearly dominates the motives of outstanding abilities or merits of the candidates. In addition, it was established that a significant part of the officers appointed in this way came from Balkans and before that was in no way associated with Zaporozhian Host, and proved his loyalty to Peter I during the Prut campaign in 1711. Separately studied the practice of protecting the interests of hundreds government statesmen and military leaders of Russian Empire, influential courtiers and representatives of the ruling Romanov dynasty. In this context, a special official advance for the meeting of the sotnyk in Hetmanshchyna, which was provided by the service at the imperial court, including in the rank of court singers, is highlighted.

Keywords: Hetmanshchyna, Zaporozhian Host, free election, sotnyk, Cossack officers, political culture.